

שיר הערש כזיאנר ספרותי

בן-עמי פיינגולד

שיר הערש הוא אחד הזיאנרים הפופולאריים בספרות העולם. הוא מקיף שירה קאנונית, מוסיקה, פולקלור, שירי-עם ושירי זמר וימיו כימי התרבות האנושית.¹ ניתן, לדעתי, להצביע על שלושה מודלים, או תת-זיאנרים, המסתמנים בהיסטוריה של שיר הערש, אותם אכנה להלן: הסנטימנטאלי, האידיאי והאירוני. החלוקה היא מתודית, לא קטגורית. אין מדובר בשלושה סוגים שונים, אלא בהדגשים, בכיוונים, במגמות, המעמידים בכל מקרה לגופו יחסים מוגדרים, משתנים, בין המאפיינים הזיאנריים של המודלים השונים.

המודל הסנטימנטאלי הוא שיר הערש המסורת, שהאם, ולעתים גם האב, שרים לבן או לבת, ה 'Lullaby' או 'Wiegenlied', והוא בא להרגיע את התינוק (ואולי גם את האם המוטרדת והמודאגת), תוך שימוש בריתמוס מלודי, במצלול אונומטופאי ובחזרות מונוטוניות על צלילים אקספרסיביים, העשויים לעורר אווירה של חום ואינטימיות ... לו-לו ... לה-לה, Hush little baby וכיוצא ב.² מובן מאליו, שהמוסיקה הנכתבת לשירי-הערש, שרובם מולחנים (נושא המחייב דיון מקצועי נפרד מהיבט מוסיקולוגי), היא מרכיב דומיננטי באפיון הזיאנרי של שיר הערש הסנטימנטאלי ובאפקטיביות המעשית של תהליך ההרדמה של התינוק בעריסה. האם מרגיעה את תינוקה לא רק בנוכחותה האוהבת, אלא לעתים גם בסיועו של מלאך או 'שומר' הניצב בצד האם, או מעל לעריסה, ושומר על התינוק מכל רע.³ דוגמא קלאסית, אופיינית, לשיר הערש הסנטימנטאלי הוא שיר הערש של ברהמס, מתוך 'קרן הפלאים של הנער':

עָרַב טוֹב לַיִל צַח,

בְּרָדִים מְבוֹרָךְ – –

עָרַב טוֹב לַיִל צַח,

יְשָׁמְרֶךָ הַמֶּלָּאךְ – –⁴

מוטיב אחד החוזר בשיר הערש הסנטימנטאלי הוא הציפייה לשובו של האב, דוגמת שיר הערש הידוע של 'היילפרין וי' אנגל 'נומי נומי ילדתי':

אָבאָ הֶלֶךְ לְעִבּוּדָה –

הֶלֶךְ, הֶלֶךְ אָבאָ!

יָשׁוּב עִם צֵאת הַלְבָנָה –

יָבִיא לָךְ מִתְּנָה!...⁵

שיר הערש הסנטימנטאלי רווח בשירה העברית. הדוגמאות הן רבות, כגון "נומה, נומה, בן יקיר לי, / סער ממרום / אל עריסתך משיח / ורוקם חלוס".⁶ או "הרדמי ילדה קטנטונת, / שם רומז כוכב / לך אני ארקום כתנת, / תכלת עם זהב".⁷ "נומי-נומי נים / מזמרים העננים. / וכוכב קטן ברם / מחיך לו / מחלוס".⁸ "נומה ילד נומה בְּנִי, / את שנתך אשמר אני. / כוכבים מעל נמים, / שנת שלוח לך בן תמים"⁹ ועוד.

המודל האידיאי קשור קשר פורמאלי ותימאטי עם שיר הערש הסנטימנטאלי מבחינת התבנית הארכיטיפית: אם-תינוק-עריסה-שיר, הוא שיר הערש כסיטואציה דיאלוגית. האם משוחחת, כביכול, עם התינוק ומעבירה אליו מורשת תרבותית, מודעות לגורל לאומי. מספרת לו על מצוקה חברתית או משפחתית ומנסה לעצב את הזהות העתידית שלו.¹⁰ מובן מאליו שהסיטואציה הדיאלוגית היא מעצם טיבה אנטי-סנטימנטאלית ולעתים אבסורדית, שהרי המסרים שהאם מעבירה לילד אינם נקלטים, אינם מרגיעים ומרדימים, והשיר מכוון לקורא הנמען הבוגר, ולא דווקא לתינוק בעריסה. אולם, בכל זאת, נשמר לעתים גם בזיאנר זה האופי הסנטימנטאלי, מכוח הנוכחות של האם, הלחן המתנגן העוקף לעתים את התכנים הקונקרטיים של התמליל, והשימוש בקונבנציות התימאטיות והפורמאליות של המודל הסנטימנטאלי.

המודל האידיאי רווח בעיקר בתקופות של מאבק, או התעוררות חברתית או לאומית, וככל שהמציאות החברתית מעורערת יותר, בעידן של משבר, מצוקה, מלחמות, שואה, כן מחריף הניגוד בין הסיטואציה הסנטימנטאלית, הנאיבית והאידיאלית של שיר-הערש לבין המסר האידיאי, על רקע המציאות הריאלית; ושיר הערש התמים, לכאורה, מקבל מימד נוסף, טראגי או פאתטי, או שהוא ממלא תפקיד של שיר-מחאה והופך להיות אמצעי לביטוי המצוקות, החרדות והתקוות של הדור והתקופה. דווקא הזיקה לסיטואציה אם-תינוק-עריסה-שיר של שיר הערש הסנטימנטאלי היא זו שמחזקת את המסר האידיאי מכוח הניגוד בין הטון הסנטימנטאלי והשימוש בקונבנציות של שיר הערש המסורתי, כאשליה בדיונית של מציאות אידיאלית - לבין המציאות הריאלית, החוץ ספרותית האפורה והאכזרית.

דוגמא אחת, ידועה ומוכרת, עדיין במסורת של שיר הערש הסנטימנטאלי, הוא שיר-הערש הידוע של אי גולדפאדן 'צימוקים ושקדים' מתוך האופרטה 'שולמית',

שתורגם אמנם מיידיש, אבל השפיע השפעה רבה על שיר הערש העברי. גולדפאדן עיבד שיר-עם מסורתי על גדי לבן הנוסע ליריד ילסחור בצימוקים ושקדים ואילו יענקליה התינוק ילמד תורה, יכתוב ספרים, ויגדל כיהודי טוב ומאמין.¹¹ בשירו של גולדפאדן שרה "בת ציון שוממה" ב"בית המקדש באפילת פינה" (דמות המעניקה לשיר את האופי הלאומי הייצוגי) שיר-ערש לעוללה:

תַּחַת עֲרֶשֶׁהּ יִשְׂרָאֵל בְּנִי,
צַח וְצַחֹר עוֹמֵד גְּדִי.
הַגְּדִי הֵזָה נָסַע לְיְרִידִים –
זֶה גּוֹרְלֶךָ יְהִי –
צְמוּקִים עִם שְׁקָדִים.
נוֹמָה עוֹלָלִי, נוֹמָה!

האם לא רק מרדימה את תינוקה. היא גם חוזה את עתידו, את "הגדולה העתידה" הצפויה לו.¹² כסוחר עשיר ומצלית, בנקאי, ואפילו מהנדס רכבות, אבל היא מבקשת ...

וְהִיא כִּי תַעֲשֶׂר, יְקִירִי-לִי,
תִּזְכּוֹר נָא זְכוֹר זֶה שִׁירִי-לִי,
צְמוּקִים עִם שְׁקָדִים!¹³

שירו של גולדפאדן, ובעיקר מוטיב הגדי והצימוקים והשקדים הניח יסוד לעשרות, אולי למאות, שירי ערש בידיש ובעברית. היסוד האידיאי בשיר 'צימוקים ושקדים' הוא עדיין כללי, נאיבי, ומשתלב בטון הסנטימנטאלי, העממי, של השיר, אבל יש בו, בכל זאת, מסר ברור שהאם מעבירה, כביכול, לתינוקה, שלא לשכוח את הבית, המסורת, המשפחה ואת שיר הערש שהאיש הבוגר והמצליח שמע בילדותו מפי האם, שאינו רק שיר ערש אלא גם סמל של זהות, שרשים ושייכות למסורת לאומית ותרבותית.¹⁴

בשירה העברית, על רקע תקופת חיבת ציון, ומאוחר יותר בתקופת ההתיישבות והמאבק, נכתבים שירי ערש המבטאים את רוח התקופה ואת האידיאלים הלאומיים של הזור. האם בשיר 'שכב והרדס' מאת א' לובושיצקי, ממשורי חיבת ציון, שרה לבנה על גדולת ישראל בימי קדם בארצו ובעירו ירושלים, ועל גלות ותקוות לגאולה, ומסיימת בהבטחה:

אֲזֵי יְעוּפּוּ חַיֵּשׁ כְּבָרְקִים
דָּרָךְ מְרַחֵב יָם
אֶל הָעִיר הַהִיא הַיְפָה
שְׁגָרְשׁוּ מִשָּׁם;

וּבְרִצּוֹן הָאֵל יִבּוֹאוּ
כָּלֶם אֶל הָעִיר...
עֲתָה שֹׁכֵב וַיִּשׁוּן, בֶּן יִקְרִי,
שְׁמַע אֲדַבֵּר שִׁיר... 15

אחד משירי הערש הידועים, הפופולאריים, ברוח חיבת ציון, הוא שירו של ש'
טשרניחובסקי 'שיר ערשי'.¹⁶ האם מרדימה את בנה, על פי הנוסח המקובל:

וְנָטְשׁוּ צִלָּלִים, דָּם צִפְרִים,
נוֹמָה, בְּנֵי אֶפְרוֹחִי! — —

ומבטיחה לו:

יֵאוֹר מְזַרְח, כְּנָפֵי רְנָנִים
יִצְפְּצְפוּ וַיִּרְנְנוּ
יִחְוֹר שַׁחַר, וּמְקַדָּם
יַעַל גַּם שְׁמִשְׁנוּ.

היא מספרת לו על גורלו ... "עברי הנך, בני; אך זה הוא / אשרך גם אסונך", ועל
עתידו: "נווד תהיה במלוא תבלי", אבל אל תשכח את מולדתך ציון, ומבטיחה:
"עוד שמשנו יעל -- לנו זאת הארץ תהיה! / גם אתה בבונים".¹⁷ שיר פופולארי
וידוע אחר הוא 'שיר ערשי' מאת ע' הרוסי, הפותח בנוסח הסנטימנטאלי
המסורתי: אם-תינוק-עריסה-שומר:

שֹׁכֵב בְּנֵי, שֹׁכֵב בְּמִנוּחָה,
אֶל נָא תִבְכֶּה מָרָה,
עַל יְדָהּ יוֹשֶׁבֶת אִמָּה,
שׁוֹמֵרֶת מִכָּל רָע

במהלך השיר מספרת האם לבן על האב ש"ביום עבד, בלילה ישמור", על הגורן
הבוערת בתל-יוסף והעשן העולה מבית-אלפא, אבל "אסור התיאשי", "מחר
נתחיל מחדש":

מָחָר צָרִיךְ לִירוֹת הַמַּסָּד,
בֵּית לְבָנוּ יִבְנֶה הָאָב,
הִנֵּה תִגְדֵּל, תָּרִים הַיָּד –
תִּצְאוּ לְבָנֶיךָ אֶז יַחֲדוּ. 18

בתקופת הישוב והמאבק נכתבו, כאמור, שירי ערש רבים המשקפים את רוח התקופה. את התקוות, החרדות, על רקע ההתיישבות, הגנה וכו'. "ודור צעיר זה דור חדש / ארצו יגאל וחיי" שר מי דפנא.¹⁹ "ישן בניי, שר יי כהן, "עוד סביב יהמו שונאים -- התקוה אתה והעתיד הוא לך".²⁰ וכן "גדל בעריסה קטן, / אל ילל שועל ותן, / רעמה של פצצה, / בן חלוץ וחלוצה".²¹ ב-1940 כותב יי למדן את שירו "ליל מנוחה, לך בתי הקטנה." "אמרת לי לספר לך על אופיר פלאית וברוכה" שר המשורר, "אך נתקעה האגדה בגרוני ... צל עיט קדמוני, יחשיך אדמת-יה וחיוכה ... עת אדם מכלובם דרוך קרא / לנחשיו: משטמה ואולת".²² על רקע מלחמת השחרור כותב יי מהר "שיר ערש נגבי": "אבא שם חורש שדותינו", שרה האם, "נומה נומה בן". והבן שואל: ... "הן יחרש בשדות המשק, למה לו אקדח וסטן?" והאם משיבה: "אין חריש עמוק בלי נשק ... חשכה לא תפחידנו - נומה נומה בן ...".²³

פרק חשוב ומרגש בתולדות שיר הערש הם אותם שירי ערש ביידיש שנכתבו בתקופת השואה בגיטאות ובמחנות, או על רקע השואה, המשקפים את המאורעות הנוראים של התקופה, דוגמת שירו של שמרל קצירגינסקי 'פונר', אשר נכתב בגיטו וילנה:^{*}

שְׁקֵט, שְׁקֵט, בְּנִי, נַחְרִישָׁה,
כָּאן צוּמְחִים קְבָרִים,
הַשּׁוֹנְאִים אוֹתָם נִטְעוּ
פֶּה מַעֲבָרִים.
אֶל פּוֹנֵר דְּרָכִים יוֹבִילוּ
דֶּרֶךְ אֵין לַחֲזוֹר,
לְבִלִי שׁוֹב הֶלֶךְ לוֹ אָבֹא
וְעֵמוֹ הָאוֹר – –

ה'פונר' הוא אתר ההשמדה הנורא של יהודי וילנה. כאן צומחים 'קברים'. אבא הלך לבלי שוב. ובכל זאת השיר מסתיים בתקוה:

* וראה גם המאמר: יעל נוב, שירת הערש של השואה כמסר חינוכי, בחוברת זו.

עם הדרור ישוב גם אָבא,

נומה, נומה, נום. — —

כְּאֵילָן עוֹטָה צְמֶרֶת,

עוד יזכה לאור

בבוא הדרור, בבוא הדרור. 24

מודל שלישי, עפ"י החלוקה המוצעת, הוא המודל האירוני. הכוונה לשיר ערש אשר לכאורה נכתב כשיר ערש מסורתי, בנוסח הסנטימנטאלי, אולם, למעשה, הוא מציג פארודיה קומית, או, לחילופין, טראגית, על שיר הערש כאנטי-ז'אנר מובהק, כדי לשקף מציאות שבה שיר הערש בנוסח הסנטימנטאלי או האידיאלי הוא בלתי אפשרי. שירים אלה, בדרך כלל, אינם מולחנים. ואם הם מולחנים גם הלחן הוא חלק מהאופי האירוני או הפארודיסטי של הטקסט. כך, לדוגמא, כותב ר' אליעזר ב"שיר ערש:

אֶל בֵּיתָנוּ הַשְּׁלֹו

הַתְּגַנֵּב לוֹ עֵטְלָף.

הוא צִיץ וְהַתְּעוֹפֵף,

נומה!

הַמְּנוֹרָה כְּתָבָה דוֹמָם

בְּחֵלוֹן רְבוּעַ דָּם.

הַסְּפִין גַּם הוּא גֵרָדָם,

נומה! — — 25

השיר אינו שיר ערש. זהו שיר על פחדים, חרדות, אימה, המשתמש בסמלים של מות וחושך, עטלף, דם, סכין, עץ נופל, וכו'. הכותרת 'שיר ערש' משמשת כתחבולה אמנותית. היא מחריפה את האפקט האירוני על ידי העמדת ניגוד בין הנוסח הסנטימנטאלי של שיר הערש שאינו מתממש, לבין הטקסט האחר שלפנינו. דוגמא נוספת, שונה, היא 'שיר ערש' מאת נ' אלטרמן, שנכתב ב-1939, לאחת מתכניות הימטאטא, ערב מלחמת העולם השנייה:

נָמִים תְּפוּחַ וְגֶרְעִין.

נום גם אַתָּה, הַנְּעֵר.

נָמִים אֶקְדוּחַ וְסָפִין,

נְחוֹת פְּלוֹגוֹת-הַסְּעֵר.

עָצוֹם עֵינַיִם, בֶּן תָּמִים.

גַּם כָּל הַפִּירָרִים נָמִים.

וּגְבֹלֵס גַּם וְגָרִינֵג גַּם.

וְלִילָה לִילָה בְּעוֹלָם...

שיר הערש של אלתרמן הוא סאטירה חריפה, בוטה, על גרמניה הנאצית ועל ממשלת המנדט, המפקירות ילד יהודי ב'יער'. ילד המסמל גורל יהודי, ערב מלחמת העולם, ערב השואה. ולא במקרה מזכיר המשורר מוטיבים מתוך 'צימוקים ושקדים', המקשרים בין השיר לבין מסורת יהודית והמחזקים את האפקט הסאטירי והאירוני, מן הבחינה הטראגית, של שיר הערש:

אֶךְ תַּחַת עֶרֶשׁ בְּנֵי הָרֶךְ

גָּדִי עָמַד, לֵבָן וְצַח.

הַגְדִי הֶלֶךְ לְקִנּוֹת חֶלֶב,

אֲבָל חֶפֶשׁ לְשׂוּא, לְשׂוּא,

הוא לא מְצָא, לא שָׁם, לא פֶּה,

כִּי אֵין חֶלֶב, יֵשׁ גֶּסֶטְפוֹ! — — 26

אלתרמן חוזר בהזדמנויות שונות אל מוטיב שיר הערש האירוני, בבלדה טראגית נוסח 'לילה לילה' ('אחד היה טרף -- שני מת בחרב, -- וזה שנותר, נומי נומי, את שמך לא זכרתי')²⁷ או בפארודיה קומית נוסח 'בחדר הבובות', כשהילדה שרה שיר ערש ל'דבי שן, דבי שן, כלב שן, שן שפן ...' וכך מלגלת הילדה בהומור מצליף על אבא ואמא, הדודים והדודות וכו'.²⁸ כן ניתן להזכיר בהקשר זה את 'שיר ערש 1957' מאת י' עמיחי ('בואי נרדם עכשיו -- אנחנו תמיד צריכים לעמוד על המיקח -- בפרוזדורי הבית ...')²⁹ או 'במקום שיר ערש' מאת ד' אבידן ('ישן אדם, / ואם תקום. / יש יותר מדי / דם ביקום').³⁰ וכן את 'שיר ערש למקרים מיוחדים' מאת נ' שמר, שיש בו אמנם 'נומי נומי', אבל 'במשפחה המצב בלתי רגיל הוא', אין בית ואין אבא. האב נטש. משלם מזונות, אבל הילדה ... 'במהרה אותך נשים / בבן שמן או בהדסים'.³¹

בכל השירים האלה ורבים דוגמתם שיר הערש הוא כותרת בלבד המעמידה אנאלוגיות - בכל שיר ושיר מתוך טון ונקודת ראות שונה - בין שיר הערש הקאנוני, המסורתי, לבין מציאות שבה אין מקום לשירי ערש והסיטואציה המוכרת אם-תינוק-עריסה-שיר היא בלתי אפשרית.

סוג אחר של שירים, שאמנם אינם מסווגים ומוגדרים כשירי ערש, הם שירים על שיר ערש. אלה הם שירים ליריים בעיקר, בהם מעלה המשורר, הדובר מתוך

זיכרון ונוסטאלגיה, מוטיבים מתוך שירי ערש ששמע בילדותו, ומנסה להבין מתוך פרספקטיבה של זמן את מקומו של שיר הערש בעיצוב הביוגראפיה הרוחנית שלו, ובכך מציג, למעשה, תפיסה ארס-פואטית, ולמעשה גם חברתית ופסיכולוגית, של שיר הערש כשיר המייצג עולם אידיולי, יגן עדן אבוד, על רקע מציאות חדשה מנוכרת או מאוימת. "אמא, אמא, רק אחד, / אחד הוא שיר הערש. / חיק הנוחם ומקלט / בו רק בו בלבד" שר י' אורלנד.³² ובאותה רוח כותבת פ' ברגשטיין ... "שתלתם ניגונים בי, אמי ואבי, / ניגונים, מזמורים שכוחים --- שרשיהם בעורקי שלובים -- הנה אאזין שיר ערשי הרחוק, / הביע פי אם אלי בת".³³ א' שלונסקי מזכיר בשיר 'הגדי שחזר' את "הגדי שמשיר הערש" שהלך "לקראת צימוקים ושקדים" ולא שב. והנה הוא חוזר ... "מבוגר ועיף וסולח". שיבתו של הגדי היא הביטוי הסמלי, האישי, של פיוס, של שיבה, והוא שמעניק למשורר תחושה של זיקה ושייכות והמשך. "אני בזכותך" כותב המשורר ליגדי, "עוד לי שחוק ודמעה, / עוד שוכנים בי האב והנער."³⁴ "עדיין חיה את בלב - ולעד" שר ש' מלצר ל"פולין העדינה, דליציה המדינה" ...

עֲדִין עוֹמֵד בֵּית-אָבִי בְּעֵמֶד
 וְעֲרָשִׁי הַקְּטָנָה עֲשׂוּיָה עֵץ אֶלּוֹן — —
 יוֹשְׁבָה אַחוֹתִי, מִבֵּיטָה בַּחלוֹן
 וְשָׂרָה לְאַחִיָּה הַקֶּטָּה, הָאָהוּב:
 מִתַּחַת לְעֲרֵשׁ עוֹמְדָה גְדִיָּה,
 אָבִינוּ יֵצֵא וְהִרְחִיק בְּנִסְיָעָה — —

וְמָה הוּא יְבִיא לָנוּ, אָבָא הַשָּׁב?
 הוּא יְבִיא צְמוּקִים וְשִׁקְדִים...³⁵

אחד הגילויים המעניינים והקולעים ביותר להבנת שיר הערש כסמל ארכיטיפי של זהות ושייכות, וכיסוד דומיננטי בביוגראפיה של הילד המתבגר, הוא הפרק 'שיר ערש למרים' בספרו של הפסיכולוג תיאודור רייק 'האני המסתתרת' (1953), העוסק במגעים שבין פסיכואנליזה וספרות מהיבט אישי, אוטוביוגרפי. רייק מספר כיצד הגיע כפליט יהודי מגרמניה לארצות-הברית ב-1938. מלא חרדות וחוסר ביטחון אישי וכלכלי. עם בואו נולדה לו בת. ארוע המקשה עוד יותר על תהליך ההיקלטות שלו ומחריף את החרדות מפני העתיד. הוא קורא לה בשם מרים, על שם גיבורה של 'שיר ערש למרים' מאת הסופר היהודי-גרמני בער-הופמן שזכר מימי ילדותו, ובו הביטוי "מרים, את חיי!" ('Miriam, mein Leben') כביטוי 'יהודי טיפוסי, כלשונו, הקשור בהווי, מסורת ומשפחה. שיר הערש שברקע, העולה מתוך

הזיכרון הביוגראפי, והשם מרים, מעניקים לו ביטחון, זיקה למסורת ולשרשים ויחסו' בפני חרדות.³⁶ המחבר, כפסיכולוג, מציג, למעשה, בדרכו, תפיסה ארס-פואטית מובהקת של שיר הערש. לא רק כשיר סנטימנטאלי נוסח נומי-ילדתי וכו', או שיר ילדים נוסטאלגי, אלא שיר הערש כריטואל חברתי המבטא יחס של אדם לזמן, להיסטוריה ולתרבות. אותה סיטואציה שבה האם מרדימה את תינוקה עם שיר הערש, היא אפוא המפגש של אבות ובנים, אדם וחברה, עבר והווה, הווה ועתיד, והביטוי הספרותי של מיתוס וסמל של עם והיסטוריה. שיר הערש הוא תעודת זהות של דור ושל תקופה. שיר שבו היחיד, האומה והחברה מתלכדים לידי אחדות רוחנית ונפשית. לא במקרה נכתבו שירי ערש כה רבים בתקופת חיבת ציון, בספרות יידיש, ובדור ההתיישבות והמאבק, ולא במקרה כמעט שאין נכתבים כיום שירי ערש בנוסח המסורתי, הסנטימנטאלי או האידיאלי.

הערות:

1. על מקורותיו של שיר הערש בעולם העתיק ראה, ג' אדאמס, 'בראשיתה של ספרות הילדים - שירי ערש ושירים דידיאקטיים בשומר הקדומה', באמת ד, ג (אביב תשמ"ט), עמ' 11-17.
2. על המאפיינים הזיאנריים של שיר-הערש בהקשר הנידון עיין מי ברוך, סוגיות וסוגים בשירת ילדים, משרד-הבטחון, תל אביב 1985, עמ' 15-18. ה' רן, 'שיר ערש כביטוי לאחדות העם' ב מחקרים בספרות ילדים בעריכת מי ברוך, מי פרוכטמן, אוצר המורה, תל-אביב 1984, עמ' 34-35.
3. עיין, מי ברוך, שם, עמ' 16.
4. עי-ברודסקי, הליד הגרמני ממוצרט עד מאהלר, הקיבוץ-המאוחד, תל אביב 1989, עמ' 240-241.
5. מובא אצל א' לנואל וגי אלדמע, שיר לאלף עריסות, הקיבוץ-המאוחד, תל אביב 1984, עמ' 14.
6. א' שלונסקי, שיר ערשי, לנואל-אלדמע, שם, עמ' 22.
7. שי חלפי, 'הרדמי ילדה קטנטנת', שם, עמ' 18.
8. ז' גלעד (זרובבל), 'שיר ערשי ב ד' זהבי, שלא יגמר לעולם, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1981, עמ' 96.

9. מי טבנקין, 'שיר ערש', ספר השירים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1957, עמ' 100.
10. עיין מי ברוך, סוגיות וסוגים, שם, עמ' 15. מי רגב, 'שיר ערש', הד הגן לו, ב (טבת תשל"ג), עמ' 211. אי כהן, תמורות בספרות ילדים, 'אחי', תל-אביב 1988, עמ' 15-17.
11. על המקור היידי עיין R. Rubin, *Voices of the People: the Story of Yiddish Folksong*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979, p. 31
12. על המונח 'גדולה עתידה' בשיר הערש ראה, ד' נוי, 'בני יגלה למקום תורה: למוטיב הגדולה העתידה בשירי הערש היהודיים, דבר 28.9.1983.
13. עיין אי גולדפאדן, 'שולמית' (תרגום אי לרנר), ב שירים ומחזות, בעריכת ר' גולדברג, ספריית 'דורות' מוסד-ביאליק, ירושלים 1970, עמ-140-141. נוסח מלא של שיר הערש ראה, שירי ערש ליענקליה, אנתולוגיה בעריכת ב. כץ וב' קופשטיין, (תרגום אי אופק), הוצאת שלום, ניו-יורק-תל-אביב 1983, עמ' 31.
14. מוטיב הגדי והצימוקים והשקדים מופיע, כאמור, בשירים רבים, וראה, לדוגמא כץ-קופשטיין-אופק, שם, עמ' 23, 35, 48, 51, 61, 76, 89, 115, 132, 143, 163, 165, ובמיוחד שירו של אי מאנגר 'יתומים' עמ' 167.
15. השירה העברית בתקופת חיבת-ציון בעריכת ר' קרטון-בלום, ספריית 'דורות', מוסד ביאליק, ירושלים 1969, עמ' 198-200.
16. השיר מושפע, כידוע, מ'שיר ערש קוזקי', מאת לרמונטוב (עברית: ד' שמעוני, לרמונטוב, כתבים נבחרים, מוסד ביאליק, ירושלים 1956, עמ' 71-73). על השפעה ועל גרסאות עבריות נוספות עיין ע' שביט, 'גלגוליו של שיר הערש - על שיר הערש הראשון של ש' טשרניחובסקי, מאזנים מא, 3-4 (אב-אלול תשלי"ה), עמ' 214-219.
17. כתבי ש' טשרניחובסקי, שירים, דביר, תל אביב תשכ"ח, עמ' יט-כ.
18. ע' הרוסי, שירים ופזמונות, הוצאת 'אנחנו', תל אביב תרצ"א, עמ' נו.
19. מי דפנא, 'עם שחר עורה', לנואל-אלדמע, שיר לאלף עריסות, שם, עמ' 49.

20. יי כהן, 'שיר ערשי, כתבי יי כהן, שירים, דביר, תל אביב תשי"ד, עמ' קטו.
21. שי טשרניחובסקי, שיר-ערש (1936), שירים, שם, עמ' קי.
22. יי למדן, כל שירי יי למדן, מוסד ביאליק, ירושלים 1973, עמ' 316-315.
23. י. מהר, 'שיר ערש נגבי, לנואל-אלדמע, שם, עמ' 58.
24. לנואל-אלדמע, בתרגום אי שלונסקי, שם, עמ' 118. וכן בתרגום אי אופק, כץ-קופשטיין, שירי ערש ליענקליה, שם, עמ' 160. וכן ראה שם שירים נוספים על רקע השואה והחיים במחנות ובגיטאות, עמ' 169-131.
25. ר' אליעז, שירים א, ספריית פועלים, תל אביב 1976, עמ' 113.
26. השיר נכתב לתכנית 'המטאטא' מופים וחוטאים (7.2.1939), ראה נ' אלתרמן, פזמונים ושירי-זמר א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1976, עמ' 125-124.
27. פזמונים ושירי-זמר ב, 1979, עמ' 137.
28. שם, עמ' 23-25. והשווה המוטיב 'דבי שן' בשירה של יי וולך 'הבובה של גוגול', תת ההכרה נפתחת כמו מניפה, מבחר שירים 1985-1963. הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1992, עמ' 73.
29. יי עמיחי, שירים 1962-1948, שוקן, תל-אביב-ירושלים 1962, עמ' 67-66.
30. ד' אבידן, משהו בשביל מישוהו, מבחר שירים 1964-1952, שוקן, תל-אביב-ירושלים 1964, עמ' 206.
31. נ' שמר, הספר השני, לולב, תל אביב 1975, עמ' 20.
32. לנואל-אלדמע, שם, עמ' 92.
33. ד' זהבי, שלא יגמר לעולם, שם, עמ' 83-82.
34. אי שלונסקי, שירים ב, ספריית פועלים, תל אביב 1954, עמ' 203-201.
35. שי מלצר, אלף, דביר, תל אביב עמ' 9-10.
36. Th. Reik, 'Lullaby for Miriam', The secret Self - Psychoanalytic Experiences in Life and Literature. Farrar-Straus & Young, New York 1959, pp. 295-315.